

Передмова

Радикальні зміни, що нині відбуваються в Україні на шляху розбудови громадянського суспільства, відзначаються двома, взаємовиключними тенденціями. Перша полягає у демократизації і лібералізації різних сфер громадського життя, натомість, друга – у загостренні суспільних протиріч і культивуванні різного роду міжособистісних та групових конфліктів. Несприятливий психологічний клімат у родинах, викликаний матеріальними, житлово-побутовими проблемами, різноманітними негараздами серед подружніх пар, загальною кризою інституту шлюбу та сім'ї, відсутність цілісної державної системи виховання, поляризація навчання за статусно-майновими ознаками, недоліки сімейного виховання та педагогічного спілкування руйнівним чином позначаються на формуванні підростаючого покоління громадян.

Зазначені негаразди сприяють загостренню в суспільстві відносно нового (принаймні в понятійному та методологічному значеннях) феномену, а саме – булінг-поведінки. Проблема булінгу – надзвичайно поширеного нині в молодих спільнотах явища, недостатньо вивчена в нашій країні з теоретичної, ні з практичної сторін. Небезпечність булінгу полягає, по-перше, в його звичаєвості практично в усіх освітніх установах і молодіжних соціальних стратах; по-друге, в тому, що він виступає безпосередньою причиною різних форм насильницької протиправної поведінки; по-третє, у відсутності дієвих механізмів правового регулювання відповідальності за булінгову поведінку як форму групового насильницького посягання на життя та здоров'я особи і, врешті, в тому, що за певними ознаками булінг необхідно віднести до одного з різновидів адикції.

Основна частина

Проблеми булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. Проблема булінгу з різних причин замовчується дорослими (вихователями, педагогічним колективом), які, дбаючи про власну репутацію та репутацію навчального закладу, цю проблему ігнорують, а батьки часто не вважають це проблемою, або ж, хвилюючись за власних дітей, переводять їх до іншого навчального закладу чи ізолюють від соціуму. Непоодинокі випадки залученості самих вчителів в булінговий процес, де вони можуть самі виступати в ролі ініціаторів чи навіть агресорів, оскільки вважають булінг зручним засобом колективного дисциплінарного впливу, внаслідок чого проблема набуває більших обсягів і жорстокості прояву. Врешті, останнім часом насильство торкнулось і самих вчителів, які стають жертвами булінг-поведінки з боку неадекватно реагуючих учнів та їх батьків.

В світовій освітній практиці найбільш визнано поширення такого явища, як шкільний булінг. Ця універсальна соціальна проблема існує і поширюється, однак дотепер ретельно не досліджена і не має ефективних засобів усунення. За результатами досліджень, проведених UNICEF у 2019 р., встановлено, що в Україні 68,2% дітей віком від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу (цькування) протягом терміну дослідження. При цьому 23,0% дітей стали жертвами булінгу, з числа котрих 50,1% нікому не розповідали про ці випадки. Зважаючи на гостроту проблеми, в жовтні 2018 році внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення [1], який доповнено статтею 173-4, яка наводить юридичне визначення поняття «булінг», встановлює за нього відповідальність, а також за приховування випадків булінгу працівниками навчальних закладів. В залежності від тяжкості порушення, встановлюється штраф від 340 до 3400 гривень, який сплачується або батьками порушників або самими кривдниками, які досягли 16-річного віку, з якого громадяни підлягають адміністративній відповідальності. Ці первинні кроки у законодавчих актах України, на нашу думку, потребують уточнення, конкретизації та можливої

перспективності щодо внесення окремих форм та наслідків булінг-поведінки до інституту кримінальної відповідальності.

Проблемами методології дослідження насильства та агресії в підлітковому середовищі опікувались видатні іноземні (Е.Фромм, В.Райх, А.Берковіц, Є.Самовічев, О.Реан, Ю.Антонян) та вітчизняні (Л.Балабанова, О.Бандурка, В.Друзь, В.Кришталь, М.Фіцула) фахівці. Однак суттєвими недоліками більшості досліджень є фрагментарний підхід до вивчення феномену насилля, відсутність системності у з'ясуванні юридичних, соціально-педагогічних і психологічних чинників булінгу.

Найбільш яскраво булінг представлений у школі – осередку, в якому середньостатистичний підліток проводить більшість часу. Перші тривожні публікації на тему шкільного приниження і знущання з'явилися ще в 1905 р. Вже у 1910 році на конгресі «Про суїцид серед учнів середньої школи» З.Фрейд, А.Адлер та У.Стеkel наголошували на відповідальності групового цькування за суїцид учнів. Тому проблематика булінгу найбільше відображена в дослідженнях його прояву в шкільних спільнотах (Д.Ольвеус, Е.Ролланд, Л.Кішлі, Д.Лейн, В.Ортон, Д.Таттум, А.Король, О.Ліщинська, Ю.Пестерєва). З іншого боку, в шкільному середовищі булінг набуває найбільш виразних і різнобічних форм та проявів, його негативні наслідки найчисельніші. Перше визначення терміну «булінг» міститься в роботі Д.Ольвеуса [2, с.140], під яким розуміються «...повторювані, свідомі, навмисні та обдумані дії з наміром нашкодити, викликати страх шляхом погрози подальшою агресією». Стан справ в Україні погіршується внаслідок тенденцій посилення агресивності в царині підлітків, що підтверджується даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), за якими Україна посідає четверту сходинку серед країн Європи за рівнем проявів агресії підлітків, після Росії, Албанії та Білорусі.

Нині за ст.173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, запровадженою згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», булінг

(цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Однак в ґносеологічному плані вважаємо недоцільним обмежувати кваліфікацію булінгу виключно як феномену, притаманного шкільному учнівському осередку. Булінг, як суспільне явище, має свою природу і детермінанти розвитку, він не виникає і не щезає раптово. Хоча генеза булінгу не знайшла системного відображення в дослідженнях, його витoki можна виявити вже на рівні дитячих груп первинного спілкування, зокрема, – в старших групах дитячих освітніх закладів (дитячих садках). Ще В.Франкл, який займався груповою психотерапією помітив, що у 5-6-річному віці у дітей повністю сформовано схильність до групових видів діяльності, а, отже, і включення основних механізмів соціальної ідентифікації і стратифікації. Тому в дошкільному віці починає домінувати прагнення до спілкування з іншими дітьми. Разом з тим, за Е.Еріксоном, загострюється конфліктність, що породжується, по-перше, відчуттям власної незалежності та поширенням параметрів самооцінки, а з іншого – необхідністю засвоєння соціальних норм поведінки.

Американські фахівці в галузі дитячої психології Девід Лейн та Ендрю Міллер вважають булінг тривалим фізичним або психічним насильством з боку індивіда або групи стосовно індивіда, котрий не спроможний захистити себе в конкретній ситуації. Існує визначення булінгу, в якому виразно підкреслюються юридико-психологічні кваліфікаційні ознаки, зокрема, – це насильство, що має умисний характер і проявляється, як правило, у тривалих, неодноразово повторюваних діях фізичного та/або психічного характеру з боку особи або групи осіб, які володіють певними перевагами (фізичними, адміністративними, психологічними тощо), вчинюваних з певною,

визначеною метою (залякати, примусити зізнатися у чомусь, покарати за вчинення якогось діяння тощо). Саме це визначення дозволяє констатувати притаманність булінгу будь-яким спільнотам, незалежно від вікових, статусних, расових, статевих, релігійних та інших своєрідностей. На відміну від несистематичного діяння у вигляді групового посягання на життя та здоров'я громадян, що безумовно кваліфікується як злочин, булінг не має на меті позбавлення життя особи, а виключно знущання, приниження, цькування, орієнтовані на тривалий термін групового впливу [2, с.77]. Тому, з метою конкретизації ознак саме булінгу, ступеня та критеріїв заподіяної шкоди, диференційованості відповідальності тощо, проведення системних досліджень цього феномену необхідно визнати актуальним та перспективним.

Дослідження підліткового булінгу спирається на певні психологічні постулати, які виступають в якості пояснювальних принципів агресивної поведінки дітей, своєрідності підліткової жорстокості в сучасних умовах, детермінант негативних тенденцій щодо насильства в шкільних спільнотах. Так, дослідженнями Ю.Антоняна, Є.Самовічева, В.Оржеховської встановлено, що в підлітковому віці одним із видів негативної поведінки є агресивна поведінка, яка нерідко приймає ворожу форму (бійки, словесне приниження, бойкот, нехтування, зневага). Для окремих дітей прояв агресивних форм поведінки є формою ствердження себе в колі ровесників. Ситуація поглиблюється низьким рівнем загальної культури та нестабільністю суспільства, культури спілкування населення, міжособистими та міжгруповими конфліктами. Віковий діапазон агресивних дій зсувається в бік зменшення. З'являються все нові види негативної поведінки: підлітки беруть участь у організаціях екстремістів, співпрацюють зі злочинцями. На жаль, непоодинокими стали випадки відеореєстрації актів насилля на мобільні телефони та розміщення інформації в Інтернеті, глузування з однолітків та вчителів. Стає все важчим визначити агресивнішу статтю, оскільки дівчата іноді виявляють більше агресії, аніж хлопці.

Змістовний науковий аналіз булінгу дозволяє констатувати, що для нього є характерною агресивна поведінка щодо окремої особи або групи, з метою приниження, домінування, фізичного чи психологічного самоствердження. Цькування включає в себе широкий спектр поведінкових дій: фізичний напад (умисні штовхання, удари, стусани, побої, підніжки, ляпаси, придушення, нанесення інших тілесних ушкоджень, агресивні дії сексуального характеру тощо), переслідування, залякування, вимагання або насильницьке вилучення чого-небудь (грошей, їжі, інших речей), примус що-небудь зробити, пошкодження та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, псування особистих речей), словесні знущання (погрози, образи, глузування, образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, поширення чуток і пліток, наклеп), соціальна ізоляція жертв (ігнорування, бойкот). Ознаками булінгу є систематичне агресивне переслідування і цькування, залякування із застосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування [3, с.49; 4, с.27]. Відзначимо, що фізичне насильство завжди супроводжується психологічним, формою якого є вербальний булінг. Психологічне насильство пов'язане з впливом на психіку жертви, завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість. Саме до цієї форми можна віднести вербальний булінг, де знаряддям служить голос (образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, обзивають, поширюють образливі чутки і плітки і т.п.). До вербального часто відносять і соціальну ізоляцію, тобто небажання спілкуватися з людиною, що піддаються бойкоту. Було доведено, що самоізоляція може викликати почуття безпорадності і відсутності контролю над життям і обставинами, яке призводить до найбільш стійким психологічним проблемам в сьогоденні і майбутньому, а знаряддям служать образливі прізвиська, з якими постійно звертаються до жертви, обзивають, дражнять, поширюють образливі чутки і плітки і т.п. Він часто націлений на людину або групу людей на основі таких формальних ознак, як раса, релігія, етнічне походження, а діти з обмеженими можливостями та інші

меншини частіше за інших піддаються знущанням. Відчувати вербальний булінг, на жаль, доводиться чи не кожній людині на життєвому шляху.

Л.Кішлі вважає, що основною характеристикою булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, висловлювання принизливих оцінок щодо іншої людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця виділяє сім ознак булінгу:

- емоційне приниження, що включає вербальні і невербальні способи вираження;
- продовження емоційно образливої і принизливої поведінки впродовж тривалого періоду;
- непривітна і недовірлива поведінка;
- втручання у приватне життя людини;
- погіршення психологічного і фізичного стану людини, на яку спрямована агресія;
- намір завдати шкоду іншій людині, що дозволяє чи сприяє, щоб ця людина пережила травмуючі події;
- агресор займає вище становище, ніж його жертва, і відповідно дозволяє собі дії, що принижують гідність і завдають моральної або фізичної шкоди іншій людині [5].

Таким чином, до негативних дій можна віднести:

- нанесення тілесних ушкоджень та залякування дитини;
- поширення недостовірних відомостей, що ганьблять дитину;
- використання слів, таких, що принижують дитину;
- використання образливих прізвиськ;
- ігнорування і виключення жертви з групової (шкільної) діяльності.

Згаданий вище вчений Д. Ольвеус визначив типові риси булерів:

- у них є сильна потреба домінувати над іншими учнями, відчувати свою владу та досягати своїх цілей шляхом агресії над іншими; були імпульсивні й легко шаленіють;
- вони часто зухвалі та невічливі у ставленні до дорослих (передусім батьків і вчителів);
- для них незнайоме відчуття жалю та співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, вони дуже часто є більш фізично сильними, ніж інші [2, с.41].

Булінг посилює швидкість формування асоціальної спрямованості особистості підлітка, виступаючи в якості преморбиду, оскільки жертву постійно принижують. Знуцання формує у жертви приховане почуття ненависті, агресії, ворожості, бажання помститися, знищити кривдника тощо. У самого булера, внаслідок систематичного, свідомого приниження жертви, застосування насильства по відношенню до неї, посилюється стійке відчуття безкарності, вседозволеності, всевладдя щодо дій насильства, приниження. Основною характеристикою булера є небажання вважати свою поведінку антисоціальною. Він думає, що проблема не в його поведінці, а в поведінці його жертв. Головне, що характеризує булера – це те, що після того, як він закінчує переслідування однієї жертви (вона, наприклад, змушена покинути місце навчання), починається переслідування іншої, і так до нескінченності.

Серед основних передумов булінгу з боку жертви варто зазначити:

- конкуренцію з уже наявним авторитетом (через відхилення від психологічних рамок колективу, начальства);
- типову для жертви поведінку (слабкість, жалібність).

Також, нам необхідно звернути увагу на поняття насильства. Так, насильство – це застосування силових методів, або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір, тобто, будь-яке застосування сили щодо беззахисних осіб.

За словником А. Яковлевої «Сучасний тлумачний словник української мови» насильство – це дії з застосування фізичної сили (або психологічного тиску) щодо когось; примушування, силування, гвалт [6, с.387].

Відповідно до офіційної позиції ВООЗ, причини насильства частково зумовлені біологічними та іншими факторами, які дають підстави говорити про певну схильність деяких людей до агресії, однак частіше за все ці фактори взаємодіють з сімейними, суспільними, культурними та іншими факторами зовнішнього характеру і таким чином створюють ситуацію, в якій виникає насильство.

Цікаво, що структура булінгу останнім часом все більше трансформується в бік переважання маніпулятивної поведінки і суто психологічного насильства над насильством фізичним, хоча це не слід сприймати як покращення ситуації з фізичної агресією. Психологічна форма булінгу виразніше, ніж інші його форми, залежить від культурного опосередкування емоційних проявів, прийнятих патернів спілкування в сім'ї і ставлення до дітей. Слід вказати, що психологічне насильство, на наш погляд, виступає підґрунтям будь-якого іншого виду насильства. Взагалі, до психологічного насильства рідко ставляться як до насильства, його вплив на життя дитини часто недооцінюють, воно рідко розглядається як підстава для втручання. Поширеність цієї форми насильства важко виміряти в конкретних показниках в зв'язку з проблемністю його виявлення та недостатньою формалізованістю.

Загалом ми вважаємо, що схильність до булінг-поведінки може формуватись ще в дитячому віці, її витoki знаходяться у своєрідності виховання дитини, засвоєнні культивованих в родині патернів насильницької поведінки. Безумовно, перш ніж вести мову про формування схильності до булінг-насильства в дитинстві, слід з'ясувати, що саме розуміється як насильство. Насильство, за словником В.Даля, – це свавільна та протизаконна дія, що заважає і ображає [7, с.469]. А.Іващенко, А.Марченко та Р.Шарапов [8, с.120] розуміють насильство як активну соціальну

діяльність, безпосередньо спрямовану проти вільного волевиявлення іншої особи. Думку про те, що насильницький вплив на особу полягає у певному примушуванні до дій, які суперечать її бажанням, значно раніше висловлював А.Піонтковський [9, с.88]. Викладеним поглядам, однак, притаманна певна обмеженість. По-перше, відсутність ознаки незаконності дій під час насильства значно розширює зміст цього поняття. Тому навіть захист під час необхідної оборони слід було б вважати насильством, що є неприпустимо. Подібне тлумачення насильства, як, наприклад, при вихованні дитини (заборона дивитися телевизор, грати на комп'ютері, спілкуватись з певними дітьми, їсти брудними руками тощо), не має конкретних, науково обґрунтованих меж. По-друге, насильство полягає не лише в обмеженні волевиявлення особи, а й у заподіянні їй певних фізичних або психічних травм.

Тому, певною мірою, нам імпонує позиція Л.Гаухмана, який вважає насильство суспільно небезпечним, протиправним впливом на організм людини, здійсненим проти її волі [10, с.3]. Підкреслюючи цілком обґрунтовано протиправність як обов'язкову ознаку насильства, правник, тим не менше, не бере до уваги психологічну складову насильства, обмежуючись виключно фізичним характером впливу.

Психоаналітичний підхід Едварда Гловера у розумінні детермінант формування характеру людини, змушує визнати насильство одним з результатів конфлікту між примітивними інстинктами, якими наділена кожна особа, та альтруїстичним кодексом, установленим в суспільстві [11, с.49].

Американські дослідники М.Сінгер та Дж.Лаліч у роботі «Культу в нашій свідомості» [12, с.76] пропонують низку різновидів деструктивного впливу на суспільство та окрему особу. До найбільш продуктивних різновидів вони відносять примусове переконання, реформування мислення, контролювання свідомості, експлуатуюче переконання, групове та індивідуальне насильство. Дослідник психологічного насильства в родині О.Орлов, під психологічним насильством розуміє «... навмисне маніпулювання дорослими дитиною як

об'єктом, ігнорування його суб'єктних характеристик (свободи, гідності, прав тощо), або ж руйнівні ...чи фіксовані відносини «дорослий-дитина», що призводять до різних деформацій психічного (поведінського, інтелектуального, емоційного, комунікативного, особистісного) розвитку» [13, с.184]. Перелік різновидів психологічного насильства виглядає наступним чином:

- психологічний вплив (погрози, приниження, образи, гіпертрофована критика, неправда, ізоляція, заборона на поведінку та емоційне реагування, ігнорування вітальних потреб тощо);
- психологічні ефекти (втрата довіри, розмита самоідентичність, зовнішній локус контролю, тривожність, порушення сну, депресія, агресивність, поступливість, комунікативна некомпетентність, знижена самооцінка, шкільна неуспішність, уособленість, схильність до суїциду, затримка фізичного та психічного розвитку);
- психологічні взаємодії (домінантність, непередбачуваність, неадекватність, ригідність, безвідповідальність, невпевненість, самоприниження тощо).

Безумовно, переважна більшість зазначених різновидів психологічного насильства, відповідної симптоматики і наступних поведінкових змін спостерігається при реалізації булінгу незалежно від характеристик соціального середовища, об'єкта насильства, мети його здійснення.

Розвиток сучасних поглядів на проблему психологічного насильства дозволяє диференціювати його форми, в основному з метою конкретизації соціальних умов та чинників феномену, механізмів реалізації, наслідків, юридичної відповідальності та напрямів превенції і психотерапії. Зокрема, найбільш типовими формами психологічного насильства є *суто булінг, мобінг, хейзінг, кібермобінг і кібербулінг*. Фактично булінг та мобінг – схожі поняття, феноменологічно – це цькування. Відмінність їх полягає в тому, що активним суб'єктом булінгу (булером, булі) є конкретна особа, а суб'єктом

мобінгу – соціальне угруповання. Під хейзінгом (англ. hazing) розуміються неформальні, зазвичай суттєво принизливі, насильницькі ритуали, дотримання яких вимагається від новачка при вступі до конкретного соціального угруповання, або від окремих осіб для підтримання в групі належної ієрархії. Прикладами хейзінгу можуть слугувати ритуали «входження на посаду», армійська «дідівщина», перевірка новачка в шкільному осередку «на міцність», ритуали як елемент молодіжної чи злочинної субкультури тощо.

Суттєву небезпеку в сучасних умовах становить кібербулінг – переслідування, цькування, при якому, за умови відсутності безпосереднього контакту булера та жертви, широко використовуються можливості комп'ютерних технологій, мобільного зв'язку та Інтернету, що досить часто анонімізує особу булера і призводить до більшого психологічного ураження жертви. Сучасні дослідження (Л.Найдьонова, П.Афтаб та ін.) досить повноцінно змальовують окремі різновиди кібербулінгу та переконливо доводять його суспільну небезпечність. Зокрема, до найбільш нищівних різновидів кібербулінгу відносяться *флеймінг* (запальний обмін образливими репліками), *кіберостракізм* (відчуження від групи віртуального та безпосереднього спілкування), *геппіслеппінг* (розміщення в кіберпросторі відеороликів про реальні напади на жертву). Враховуючи поширеність аудиторії цькувачів, кібербулінг за своїми наслідками значно небезпечніший за звичайні форми булінгу. Саме тому все більш актуальним стає такий неологізм як буліцид – загибель жертви внаслідок булінг-поведінки. Таким чином, кібербулінг виступає однією з детермінант зростання суїцидальної поведінки молоді [14; с.15].

Відмінностями кібербулінгу від інших видів шкільного насильства, що роблять його ще небезпечнішим, є:

- відсутність часового та географічного обмеження. Тобто жертва не може сховатися від цього виду цькування (навіть вдома у позашкільний

час). Кібер-переслідувач має цілодобовий, постійний доступ до жертви через сучасні технічні засоби (електронну пошту, мобільний зв'язок, профіль соцмереж тощо);

- масштабність і швидкість розповсюдження інформації образливого характеру та необмеженість аудиторії. Вона набагато ширша, ніж при звичайному шкільному булінгу;
- захищеність переслідувача віртуальним світом, тобто його анонімність, додає кібер-хулігану упевненості в безкарності власних дій, а в жертви, навпаки, породжує невпевненість, постійну тривогу та страх в очікуванні наступних актів переслідування та цькування;
- високий рівень латентності цього виду насильства, що викликає складнощі у частині його виявлення та боротьби з ним;
- прогалини в законодавстві щодо відповідальності за вищевказані дії. В свою чергу, безкарність породжує зухвалість з боку кібер-хуліганів [16].

Розвиток знань про агресивну поведінку в загальносуспільному та освітньому просторах простежується упродовж багатьох століть, при цьому форми насильства над дітьми та ставлення до них змінювалось поряд з вдосконаленням суспільних відносин. На думку американського історика та соціолога Л.Демоза, історія дитинства – це жах, від якого людство тільки починає прокидатися. Вивчаючи відношення до дітей протягом вікової історії людства, він виділив наступні періоди по відношенню до дитини:

1. Інфантицидний стиль (стародавні часи IV ст.н.е). В цей період спокійно відносилися до вбивства та інших форм насильства щодо дитини. В основі виховання лежала жорстокість. За неслухняність дітей били, не давали їжі, кидати напризволяще, могли вбити. В Європі вбивство дитини почало розглядатися як злочин лише у 374 році н.е.

2. Стиль відчуження (IV-XIII ст.) В цей період дітей дуже часто передавали на виховання до монастирів, чужих родин.

3. Амбівалентний стиль (XIV-XVII ст.). В певній мірі дитина починає оцінюватися як певна істота, але суспільство не визнає за дитиною права на індивідуальність. Виховання продовжує бути авторитарним. Право дитини на власні бажання жорстоко принижується. Продовжується використання побиття та інших форм жорстокого поводження з дитиною.

4. Нав'язливий стиль (XVIII ст.). В цей період починається формування емоційно близьких відносин між батьками та дітьми. З іншого боку, продовжується жорсткий контроль над внутрішнім світом дитини. Для того, щоб мати слухняну дитину, батьки використовують різноманітні форми залякування (забере чужа людина, прийде чудовисько тощо).

5. Соціалізуючий стиль (XIX-перша половина XX ст.). Дитина розглядається як об'єкт навчання та виховання, головні зусилля батьків спрямовані на тренування вміння дитини впливати на саму себе, на підготовку її до самостійного життя. В цей період можна констатувати формування економічного насильства над дітьми, зокрема значна кількість дітей змалку важко працювала на виробництві або разом з батьками, не маючи можливості навчатися.

6. Стиль допомоги (з середини XX ст. по теперішній час). Батьки намагаються забезпечити індивідуальний розвиток дитини, по відношенню до якої переживають емоційний контакт та співчуття [17, с.14-15].

Перші спроби визначення і осмислення насильства в сім'ї були зроблені наприкінці XIX століття внаслідок індустріалізації та урбанізації, що призвели до більшої концентрації населення та нових соціальних проблем.

Найбільш значною подією, пов'язаною із захистом прав дітей, вважається створення Лігою Націй в 1919 році Комітету дитячого благополуччя, діяльність якого була скерована на роботу із сиротами та боротьбу з проституцією неповнолітніх. Певний внесок в протидію подібним явищам здійснюють і інші недержані організації. Зокрема, Міжнародний союз спасіння дітей запропонував Декларацію прав дитини, яка була ухвалена в 1923 році Лігою Націй. У 1924 році Ліга Націй приймає

Женевську декларацію, в яких закликає дорослих створити умови для повноцінного розвитку дітей. В 1945 році Генеральна Асамблея ООН створює Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), а в 1948 році приймає Декларацію прав людини, якій було проголошено право родини на захист та право дитини на особливу допомогу.

Основним міжнародним правовим документом спрямованим на подолання насильства над дітьми та покликаний захищати їхні права є Конвенція про права дитини, схвалена резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року та ратифікована в Україні Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.1991. Статтею 19 даної Конвенції передбачено, що держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури [18].

Наступним «спеціальним» актом законодавства, направленим на забезпечення прав та інтересів дітей та запобігання жорстокому поводженню з ними є Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001р. № 2402-III, який визначає основні засади державної політики щодо охорони дитинства в Україні, регулює суспільні відносини у цій галузі з метою забезпечення реалізації конституційного права дітей на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток [19].

Варто звернути увагу на ще один нормативно-правовий акт, який був ратифікований ВР України лише у 2012, це Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації була прийнята і відкрита для підписання у жовтні 2007 р на острові Лансароте, що в Іспанії. З цієї причини вона також відома, як «Лансаротська конвенція»[20]. На сьогоднішній день Лансаротська конвенція є всеохоплюючим міжнародним правовим документом щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення.

В Конвенції за основу взято відповідні стандарти Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи, розширюючи їх, аби охопити всі можливі види сексуальних злочинів щодо дітей (в тому числі сексуальне розбещення дитини, дитяча проституція, порнографія, домагання та схиляння дітей до вчинення сексуальних злочинів шляхом впливу контенту та діяльності сексуального характеру). Конвенція охоплює сексуальне розбещення дитини в сім'ї або «колі довіри», а також дії, вчинені з комерційною метою та з метою отримання прибутку. Вона встановлює, що держави в Європі та поза її межами, мають прийняти конкретне законодавство, спрямоване на криміналізацію такої поведінки, і вжити заходів з акцентом на захищенні передусім найкращих інтересів дітей, щоб запобігти сексуальному насильству, а також захистити дітей-жертв і притягти винних до відповідальності. Це також сприяє розвитку міжнародного співробітництва для досягнення спільних цілей, а саме: в подоланні будь-якого насильства відносно дітей, в тому числі і кібербулінгу.

Небезпечність булінгу, як форми шкільного насильства полягає в тому, що він виступає нині вагомим чинником дитячої злочинності. Результатами досліджень було доведено, що шкільне насильство можна вважати першим кроком до злочинної поведінки. Так, 60 % з тих, у кого було визначено як кривдника в 6-9 класах, мали хоча б одну судимість до 24 років, а 35-40% скоїли три або більше тяжких злочинів досягнувши 25-річного віку [21, с.23].

З метою визначення можливих напрямів та шляхів запобігання булінгу в шкільному середовищі, нами було здійснено констатувальне дослідження, в якому за допомогою спеціально складеної анкети, варіанти якої були орієнтовані на респондентів із числа учнів, батьків та персоналу шкільних установ, отримано низку значимих показників, що характеризують розуміння різними статусно-віковими стратами феномену булінгу, його форм і гостроти прояву; юридико-кримінологічних чинників – локалізацію події цькування, частоту прояву, особливості особистості булерів та їх жертв, ставлення суспільного оточення до булінгу, мобінгу, кібербулінгу; варіанти очікуваної правової та соціальної допомоги тощо.

Загальний обсяг вибірки обстеження – 180 осіб, з числа котрих 40 вчителів, 40 батьків та 100 учнів (дівчат і хлопців) 5 – 9 класів закладів середньої загальної освіти м.Києва.

Результати опитування свідчать про наступне. Наявність проблеми шкільного булінгу та необхідність її нагального вирішення визначили 78% усіх опитаних. При цьому, розподіл цієї думки за дослідженими стратами склав: 92% батьків, 64% вчителів та 74% школярів.

Стосовно форм здійснення булінг-поведінки, більшість респондентів такими визнали фізичну травматизацію (97%), образи і приниження (88%) та сексуальні домагання (контактні і словесні – 68%). Дещо менші показники стосуються таких форм як навмисного псування майна, продуктів харчування (64%), вербальної стигматизації та образливих прізвиськ (48%). Однак, якщо середні дані щодо фізичної травматизації (побиття, незначні ушкодження) суттєво не розрізняються в опитуванні батьків, вчителів та учнів, то коли йдеться про образи, приниження і прізвиська, то в дослідженні виявлено певні відмінності. Зокрема, психотравмуючий ефект принижень і прізвиськ визнали значущим в ситуації булінг-поведінки 78% школярів і лише 42% батьків і вчителів. Встановлене можливо пояснити більшою соціальною адаптованістю дорослих і, навпаки, значно більшою сенситивністю дитячого віку до почуттєвої, етико-духовної сфери соціальної оцінки особистості,

зниженими порогами образливості та підвищеною емоційністю. Досить цікавими є диференціації в оцінці булінгу на сексуальному підґрунті. Так, якщо опитування батьків виявило достатньо високі показники (76%), особливо щодо учнів 6 – 8 класів, то думки вчителів з цього приводу менш виразні (41%), а дані опитування дітей становлять усього 16%. Цікавими виявились відмінності у булінгу на сексуальному ґрунті в групах опитаних дітей різних вікових категорій. Так, сексуальні приниження і цькування зазначили 22 % дівчат та 15 % хлопців у віці 11 – 12 років, 36 % дівчат та 9 % хлопців у віці 13 – 14 років і приблизно порівну (16 %) дівчат і хлопців у віці 15 – 16 років. Загалом невисокі показники в учнівській категорії можна пояснити, з одного боку, певною «утаємниченістю» цієї сфери стосунків в опитуванні дорослими, а зниження даних з віком – наявністю первинного досвіду старших школярів у сексуальних стосунках.

Значне занепокоєння в осередку школярів повинні викликати значні показники мобінгу – групового переслідування, цькування та знущання. Зокрема, якщо в царині вікової категорії 11 – 12 річних головним чином мобінг реалізується у формі словесних образ, прізвиськ та штовханини без намагання нанести фізичні ушкодження (82% дітей та 54% вчителів), то по мірі збільшення віку опитаних групову фізичну травматизацію, групове презирство та цькування як в школі, так і поза її межами відзначають 70% учнів та 38% вчителів. Безумовно, слід враховувати об'єктивні психологічні закономірності, якими є групова ідентифікація, стратифікація та первинна корпоратизація – феномени, притаманні дітям середнього та старшого шкільного віку на рівні формування первинного досвіду соціальної взаємодії. Однак, враховуючи тяжкість психологічної травматизації особистості саме від групового посягання (суїцидальні спроби, неконтрольована агресія тощо), шкільний мобінг потребує вжиття науково-обґрунтованих заходів як з боку батьків (компенсація негараздів зовнішнього групування в родинному середовищі, взірці прийняття компромісних рішень), так і з боку вчителів (перш за все, – щодо своєчасності виявлення фактів мобінгу), кваліфікованих

психологів (тренінги групової взаємодії, техніки безконфліктної комунікації тощо) та правників (роз'яснювально-просвітницька робота, превенція протиправної групової поведінки). Стосовно ж проявів кібербулінгу, неможливо переоцінити роль родинного середовища як соціального контролера та наставника. Загалом, існуючий науковий матеріал [22; 23; 24; 25] свідчить про переважну дослідницьку увагу щодо з'ясування низки детермінант саме соціальної природи, які породжують булінг-поведінку. Натомість, дослідження суб'єктивних, особистісних чинників, які характеризують психологічний профіль булера (булі), жертви, структуру мобінг-угруповання тощо, допоки не знайшли ефективною практичної реалізації [26].

Детермінанти булінгу. Причини булінгу різноманітні і в їх розкритті слід виходити як з особистісних характеристик так званого булера (переслідувача), так і з якостей жертви. Тут має місце «скетч-теорія» («sketch theory») Д.Олвеуса – теорія булінгу, заснована на існуванні типових характеристик жертви і булера (переслідувача). Крім цього причинами є зовнішні чинники, до яких перш за все відноситься реакція оточуючих.

Щодо зовнішніх факторів, які виступають причинами існування явища булінгу, то тут необхідно звернути увагу на замкнутість освітніх установ. Позитивні результати протидії булінгу досягаються лише у тих випадках, коли адміністрація та весь педагогічний колектив при активній підтримці батьків співпрацюють з дослідниками. Проте, на жаль, більшість вчителів ігнорують такі явища цькування, а тому булер не отримує покарання за свої дії і продовжує цикл насильства. Причини такого ігнорування різні: від необізнаності до впевненості, що подібні явища є своєрідним етапом набуття необхідного досвіду. Подібна логіка властива і певній частині батьків.

Так, частіше саме батьки хлопців сприймають булінг як явище «загартовування», підготовки до майбутніх життєвих труднощів. Інші школярі також виступають лише пасивними спостерігачами, адже у дітей

загострюється почуття самозбереження – вони не хочуть опинитися на місці жертви.

На думку опитаних співробітників відділів ювенальної превенції, дуже важливе значення для протидії булінгу має спільна робота (взаємодія) навчальних закладів та поліції. Навчальні заклади в більшості випадків заперечують наявність цієї проблеми та не сприяє встановленню осіб, що вчиняють булінг з різних причин. І в першу чергу, щоб не дискредитувати заклад. Також, під час опитування дітей та батьків працівниками поліції, пояснення яких можуть бути доказами в справі про адміністративне правопорушення, батьки відмовляються надавати будь-яку інформацію, щоб не мати «проблем» з навчальним закладом.

Проведений нами аналіз показує, що науковці (Р. Берон, Р. Грановська, К.Коруба, Д.Ольвеус, Р.Річардсон, Л.Рудь, Е.Чемеровська-Коруба та ін.) виділяють такі провідні чинники, що сприяють виникненню насильницької поведінки у дітей молодшого шкільного віку: характеристики спрямованості та самосвідомості особистості (низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка і рівень домагань), індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту, несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків) та соціально-психологічні (статус у колективі однолітків, низький рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний мікроклімат в сім'ї, характер і система виховання). Розглянемо їх більш детально.

Індивідуально-психологічні особливості залежать від мотивів діяльності, рівня сформованості здібностей, особливостей темпераменту і характеру. Отже, існують передумови для виникнення і розвитку шкільного насильства, зосереджені у стійких рисах характеру і схильностях людей. Схильність до насильства може обумовлюватися психологічними проблемами, які переживає людина, кризовими періодами онтогенезу, кризовими ситуаціями повсякденного життя. Є періоди вираженої

агресивності дитини, що порушують її гармонійні відносини з оточенням, що в основному співпадають з моментами її найбільшої емоційної лабільності, з переживанням вікових афективних і особистісних криз. Схильність до шкільного насильства певною мірою залежить від агресивності особистості. Це індивідуально-психологічна риса, що виявляється у готовності до агресії. Тобто це – готовність до агресивних дій щодо іншого і щодо себе. Вважається, що можна в такому випадку говорити про потенційно агресивне сприймання та потенційно агресивну інтерпретацію як про стійкі особистісні риси світосприйняття і світорозуміння [27]. Агресивність як індивідуальна детермінанта шкільного насильства також пов'язана з певною мотивацією. Адже саме певні мотиви уможливають існування цілеспрямованої агресії, а отже – і цілеспрямованого насильства, вжитого задля заподіяння зла, лиха, шкоди іншому. Потяжливість до шкільного насильства залежить від розвитку емоційної сфери дитини. В.Лебединський та інші зазначають, що у випадку затримки і спотворення раннього розвитку можуть формуватися і закріплюватися не завжди адекватні форми афективного реагування, серед яких найчастіше трапляються агресивні вербальні й символічні реакції. Схильність до шкільного насильства залежить від вольових рис дитини. Прояви волі молодшого школяра значною мірою залежать від ситуації, вимагають зовнішньої підтримки з боку дорослого. Тому в початковій школі необхідно створити атмосферу чітких вимог і правил поведінки, спокійно-позитивний соціально-психологічний клімат. У цей період у дітей формуються такі вольові риси характеру, як цілеспрямованість, організованість, стриманість, дисциплінованість, наполегливість тощо. Якщо батьки і педагоги недостатньо знають і враховують індивідуально-психологічні особливості дитини і висувають надмірні для неї вимоги, це призводить до розчарувань, недовіри, пригніченості, почуття неповноцінності, формує негативні особистісні риси. Експериментальне дослідження Г.Валіцкас, Ю.Гіппенрейтер довели, що під впливом

несприятливих умов розвитку і виховання в сім'ї та у школі (наприклад, негативне оцінювання) у дитини формується низька самооцінка. Якщо численні спроби підвищити самооцінку соціально сприятливими прийомами не мають бажаного результату, то вона звертається до асоціальних взірців і контрнормативних цінностей. Часто жорстокість є проявом заниженої самооцінки. Тому якийсь вид спрямованого на інших насильства відновлює самоповагу дитини і вирівнює самооцінку.

Для школи велике значення завжди мало виховання громадянина, насамперед, формування у нього такої системи цінностей, яка б відповідала інтересам правлячого класу. А за умов деідеологізації актуальності набуло оціночне визначення системи знань майбутнього громадянина. За таких обставин ситуація у колективі або ставала заручником системи виховання (наприклад, груповий тиск на індивіда), або ж взагалі ігнорувалась, оскільки недалекоглядно вважалось, що оцінка, як найважливіший результат навчання, не залежить від стосунків у колективі. Тому проблема принижень у дитячому колективі або вирішувалась директивно – з нав'язуванням понять «ганьба», «кругова порука», «колективна відповідальність» - що ще більше загострювали стосунки в колективі. Або не вирішувалась зовсім. До тогож, часто шкільний булінг навіть використовувався в якості контролю вчителем (вихователем) дитячої групи.

Шкільне насильство може бути інструментом, за допомогою якого реалізуються різноманітні механізми психологічного захисту. Із захисних реакцій, що трапляються у дітей найтипівішими є: пасивний протест, опозиція, імітація, емансипація, компенсація й ізоляція. Насильство може бути актуальним для всіх захисних реакцій, крім пасивного протесту. Коротко зазначимо, як проявляється насильство в рамках кожної захисної реакції. Опозиція – форма активного протесту проти норм і вимог дорослих. Виявлятися вона може як фізичними, так і словесними поведінковими реакціями. Імітація – це реакція, що виявляється у намаганні в усьому наслідувати певну особу. Дитина поширює позитивну реакцію на всі риси

цієї людини: і хороші, і погані. Якщо «герой» чинить насильство, тоді наслідуються і це. Емансипація – це боротьба дітей за самоствердження, свободу. У більшості випадків дитина проектує на себе способи поведінки і риси характеру дорослих. На жаль, сьогодні позитивних взірців дуже мало. Компенсація – це реакція, за допомогою якої дитина намагається заповнити і пояснити собі слабкість і невдачі в одній галузі досягненнями в іншій. Діти, які вдаються до компенсації, спочатку самі страждають від знущань. Як зазначає Р.Грановська [28], разом з образливими прізвиськами через генералізацію дитячого порівняння цим дітям приписують багато інших негативних рис. Як результат інтеріоризації гнітючих зовнішніх оцінок у них поступово формується загальне негативне ставлення до себе, а отже – назріває душевний конфлікт. Що більше дитина приховує невдоволення своїм оточенням, сім'єю, то більше проектує його на зовнішній світ і переконує себе в тому, що і він є ворожим. Якщо ні в сім'ї, ні у школі вона не може реалізувати компенсацію – виникає бунт. Дитина починає поводитися грубо і нахабно. Ізоляція – вид захисту, коли, взявши іграшку, дитина «дозволяє» їй робити те, чого самій не можна: бути жорстокою, висміювати інших тощо. Зазвичай жорстокість проявляється в тих дітей, у яких не вироблена здатність до емпатії, а замість неї бачимо емоційну холодність або пасивність, навіюваність і конформність. Індивідуально-психологічні чинники на нашу думку, слід розглядати як потенційні, які втілюються під впливом певних соціально-педагогічних факторів.

М. Страус, Р.Джеллес, Т.Стейнметці виявили наступну закономірність: будь-який акт агресії може провокувати агресію і в подальшому. На їх думку, чим частіше батьки лаються та б'ються один з одним, тим більша ймовірність, що вони б'ють своїх дітей. Крім того, агресивні батьки «передають» свою агресивність дітям і це впливає на їх схильність до насильства. Про можливий негативний вплив сім'ї на поведінку молодшої особистості так само вказують і вітчизняні науковці, зокрема Н. Максимова, В.Семиченко, В.Заслуженюк, В.Оржеховська та ін. Вони визначили можливі

помилки сімейного виховання, які, на наш погляд, прямо впливають на закріплення насилля:

- дефіцит позитивного спілкування батьків із дітьми;
- відсутність у дорослих власних моральних установок;
- порушення організації життя в сім'ї (заважає формуванню в дитини моральних звичок);
- незнання і нерозуміння внутрішнього світу дитини;
- недоброзичливе, грубе ставлення дорослого до дитини [27].

Зазначимо, що ЗМІ демонструють моделі агресивної поведінки як своєї норми, як засіб досягнення мети. Засвоєння агресивної поведінки підкріплюється пропагандою насилля, що спотворює систему духовних цінностей. Негативне ставлення матері до своєї дитини. Запальна дитина. Використання батьками силових дисциплінарних методів. Поблажливе ставлення матері до агресії дитини. Агресивність дитини. 36 цінностей (культ сили, прагнення до влади), породжує відповідні соціальні установки (уявлення про те, що світ жорстокий і повний насилля тощо). У впливі екранного насилля виокремлюють такі складові:

1. Людина, яка споглядає насильство, навчається вербальних і фізичних агресивних реакцій, які раніше не були їй притаманні, та за допомогою яких може завдати шкоди оточенню.
2. У глядача знижується контроль над агресивною поведінкою.
3. Постійне спостереження сцен насильства сприяє поступовій втраті емоційного сприйняття чужого болю, робить людину байдужою.
4. Насильство на екрані активізує агресивні думки і бажання вороже діяти.
5. «Кодування» побаченого. Діти формують агресивні сценарії, бо вважають спостережану агресію «правильною» поведінкою.
6. Постійне спостерігання агресії може змінити індивідуальний образ світу.

Збільшується очікування насильства, навколишній світ сприймається як ворожо налаштований до людини, загострюється відчуття загрози. Отже, ми вважаємо, що екранне насильство провокує агресивну поведінку, знижує контроль над агресивними реакціями, призводить до емоційної нечуйності, формує спотворену картину світу.

Комп'ютерні ігри, що містять сцени насильства та жорстокості, формують у свідомості дітей чіткі еталони та алгоритми вчинення насильницьких дій. До таких ігор належать так звані «стрілялки», «бродилки», «літалки» та «перегони». Дитина, яка сприймає віртуальний світ як реальний і не має необхідного життєвого досвіду, отримує хибну, дезорієнтуючу інформацію щодо підступності та жорстокості життя, необхідності перманентно застосовувати насильство для вирішення життєвих питань, спрощеності та цинічності стосунків між людьми. У неї культивуються тваринні інстинкти, її духовний розвиток гальмується, вона озлоблюється на оточуючий світ. Рівень агресивності такої дитини зростає. За даними В. Оржеховської, помітне падіння загальної культури поведінки вчителів, що негативно відбивається не лише на стосунках з учнями, а й на мікрокліматі в педагогічному колективі. Як зазначає І.Козубовська, сьогодні у спілкуванні вчителя з учнями трапляються такі слова: «телепень», «бовдур», «недотепа», «дебіл», «бидло», погрози: «вріжу», «вмажу», «вилетиш за двері», а також навіть нецензурна лайка. У 90 % випадків вони вживаються у спілкуванні з важковиховуваними дітьми, що аж ніяк не може вплинути на їхнє перевиховання [29]. Таке спілкування навчить ображати навіть ту дитину, яка не є «важкою». Образливі слова вчителя можуть викликати в учня не лише агресивні реакції у словесній формі, але і зниження соціальної активності, агресію щодо однолітків і школи загалом. Такі факти були виявлені і описані у працях російського психолога В.Мухіної. Під час спостереження за дітьми і вихователями було помічено: після негативних емоційно-словесних впливів у частини дітей виявлялася підвищена дратівливість, агресивність щодо однолітків, причому часто-густо

– щодо найслабших членів групи. Було також помічено тенденцію відчуження від вчителя, зокрема, у намаганні уникнути контакту з ним і в негативному ставленні до нього.

Отже, за великим рахунком, насилля у дитячому колективі – це конфлікт між природними інстинктами та соціальною реальністю. На нашу думку, насилля, яке стає прийнятним під час конфлікту природних інстинктів та норм соціальної дійсності, має наслідком прийнятні форми насилля у дорослому колективі.

Підґрунтям булінгу є статус, влада, конкуренція, лідерство. Це соціальна поведінка, що проявляється у відносно стійких групах і здатна залучати інших. Булінг охоплює нерівність сили та влади, що приводить жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій. Це і є відмінною рисою булінгу від простого конфлікту. В конфлікті учасники рівні, а в булінзі жертва завжди виявляється слабшою, їй важче себе захистити, проти неї може виступати група. Ще одна характерна риса булінгу – він передбачає свідому поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди та страждання іншій людині. Серед причин булінгу в колективі вчені виділяють наступні: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозволу тощо [30].

А.Мельниченко та Н.Тілікіна зазначають, що причинами виникнення булінгу у міжособистісних взаєминах можуть бути різні чинники, які можна поєднати у чотири групи: особистісні, сімейні, соціальні, оточення (середовище) (див. Рис. 1) [31].

1. Особистісні чинники – це фізичні чи психологічні особливості дитини (індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо). Розлади та порушення в розвитку дитини можуть стати причинами виникнення булінгу (цькування).

Так, часто ініціаторами булінгу (цькування) є діти, які мають певні індивідуальні психологічні особливості та спровоковану цима гресивну поведінку (синдром дефіциту уваги, гіперактивності, розлади поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад, посттравматичний стресовий розлад та інші). Будь-яка інакшість – відмінність дитини від інших дітей, наприклад, зовнішній вигляд, стан здоров'я, національність тощо, являється однією з найчастіших причин булінгу по відношенню до таких дітей. Іноді діти вважають булінг прийнятним способом самоствердитись та завоювати авторитет в очах друзів та однолітків: стати популярними, керувати, мати вплив на інших, привернути увагу, змусити інших їх боятися та поважати. Ця причина має більшу вірогідність у період переходу з початкових до середніх та з середніх до старших класів, а також коли у класі з'являються нові учні/учениці. Також причиною булінгу може стати спосіб поведінки дитини – коли дитина проявляє або не проявляє активність, на яку від неї очікує більша частина групи (класу) (відмінник, підлиза, двічник, занадто активний/пасивний, експресійний/закритий).

Крім того, причиною булінгу серед дітей в закладі освіти може стати намагання компенсувати невдачі в навчанні, суспільному житті тощо.

Так, деякі діти булять через заздрість успішнішим учням/ученицям, через гарніші або крутіші речі, одяг, гаджети.

2. Серед сімейних чинники, які визначають агресивну поведінку дитини таможуть провокувати булінг, можна виділити:

- брак близьких стосунків у батьків з дитиною та відсутність їхньої уваги до неї позбавляє дитину можливості ділитись з рідними своїми проблемами та труднощами у спілкуванні;

- слабкий або занадто сильний (авторитарний стиль спілкування) контроль над дитиною. Наприклад, якщо батьки не дають дитині спокою через оцінки, кричать на неї, позбавляють прогулянок і спілкування, не залишаючи часу для відпочинку, то дитина буде вести себе в школі так само;

- гіперопіка над дитиною. Наприклад, коли дитина виходить із сімейного оточення у зовнішній світ, вона не здатна самостійно вирішувати проблеми, неспроможна за себе постояти, не розуміє важливість прийняття інших людей;

- тиск або жорстоке поводження батьків, що призводить до сприйняття дитиною навколишнього світу як постійного джерела загрози. Наприклад, якщо дитина в родині засвоює, що сварки, бійки, образи, критика та приниження іншого є єдиним способом висловити своє невдоволення, то в подібній ситуації в школі дитина починає діяти за звичною для неї схемою;

- домашнє насильство спричиняє появу булінгу, зокрема в шкільному середовищі, коли дитина, що потерпає від домашнього насильства, копіюючи дії дорослих, може стати як жертвою, так і кривдником;

- виховання в неповній сім'ї.

Варто відзначити, що не завжди виховання в неповній сім'ї може призвести до агресивності дитини.

За оцінками опитаних нами спеціалістів: 47,5% вважають, що діти, які вчиняють булінг проживали з батьком чи матір'ю, такий же відсоток

вважає, що дитина проживала з обома батьками, і 5%, – що дитина була сиротою.

3. Чинники середовища – несприятливий соціально-психологічний клімат в закладі освіти, стрес від навчання внаслідок перевантаження, відносини з однолітками та вчителями/вчительками, відсутність належної уваги з боку вчителів/вчительок, сприяють появі сварок, конфліктів, проявів насильства та їх перехід в булінг.

За результатами проведеного нами опитування встановлено, що більшість респондентів, а саме 55% відзначають, що вчинення правопорушень, пов'язаних із булінгом, зумовлено відсутністю контролю зі сторони батьків та закладів освіти за поведінкою дітей.

Найбільш розповсюдженими чинниками, які провокують появу булінгу в закладі освіти є:

- авторитарний стиль навчання. Іноді вчителі/вчительки самі можуть бути ініціаторами булінгу, коли учень/учениця розглядається як об'єкт педагогічного впливу, а не рівноправний партнер. Вчитель особисто приймає рішення, без врахування думок учнів/учениць, встановлює жорсткий контроль за виконанням своїх вимог, внаслідок чого учні втрачають активність, характеризуються низькою самооцінкою та агресивністю. При авторитарному стилі навчання сили учнів/учениць спрямовані на психологічний самозахист, а не на засвоєння знань та особистий саморозвиток. Коли вчитель/вчителька використовує систему групового покарання, коли карається вся група (клас) за провини окремого учня/учениці, це збільшує ризик виникнення агресивної поведінки серед учнів/учениць.

- виокремлення вчителем/вчителькою будь-якого учня/учениці як позитивного або негативного прикладу для інших часто провокує суперництво, яке у майбутньому переростає у булінг (цькування) цієї дитини.

- ігнорування проблеми на рівні закладу освіти. Іноді педагогічний персонал закладу освіти відмовляється визнавати випадки булінгу

(цькування) в групі (класі) або закладі освіти в цілому, просто ігнорує це явище. Це, в одному випадку, може сприйматися дітьми як норма поведінки, і вони будуть моделювати поведінку на інших дітей. В іншому випадку – це провокує почуття безкарності та безнадійності та нерідко призводить до загострення ситуації збулінгом в закладі освіти.

- відсутність контролю з боку педагогічного персоналу за поведінкою дітей під час перерв, а особливо в таких місцях, як їдальня, роздягальні, сходитощо. До того ж сексуальні стосунки, які виникають серед учнів та учениць устаршому віці, також іноді стають підставою для виникнення булінгу.

4. Соціальні чинники – це стереотипи, культурні норми, соціальна та економічна нерівність, вплив інформаційних технологій (ЗМІ, інтернет, ігри, фільми тощо).

Досить часто причиною булінгу в закладі освіти є гендерні стереотипи, тобто домінування чоловіків над жінками. Іноді учні та вчителі можуть допускати дискримінацію у міжособистісних стосунках по відношенню до учениць або вчительок, демонструючи свою силу та перевагу.

Причиною булінгу в закладі освіти також може бути сексуальна орієнтація. Про поширення булінгу за ознакою сексуальної орієнтації свідчать результати дослідження, проведеного ВБО «Точка опори» у 2018 році, згідно якого 48,7% опитаних ЛГБТ-учнів та учениць відчувають себе унебезпечі в закладі освіти через свою сексуальну орієнтацію.

Соціальна та економічна нерівність – є досить розповсюдженою причиною булінгу в закладі освіти. Учні/учениці з забезпечених сімей або з сімей з високим соціальним статусом можуть зневажливо ставитися до учнів/учениць з малозабезпечених сімей. Представники етнічних меншин, вимушено переміщені особи, мігранти частіше за інших підпадають під булінг в закладі освіти навіть з боку діти, які стають об'єктами зневажливого ставлення інших, можуть проявляти насильницькі дії проти своїх кривдників(ниць), що стає способом відновлення справедливості та

самоствердження. Також спонукати дітей до проявів булінгу може популяризація насильницьких моделей поведінки на телебаченні, в кінематографі, в мережі Інтернет. Сучасні медіа не рідко демонструють жорстокість і насильство та значною мірою впливають на формування цінностей та поведінку дітей. Значна частка дітей та підлітків після перегляду сюжетів з жорстокістю та агресивністю ідентифікують себе з такими героями та сприймають це як зразок поведінки.

Діти поступово починають вважати насильство способом вирішення проблем та імітують побачене в реальному житті. Зазвичай виникнення булінгу в закладі освіти є комплекс декількох причин. Тому для педагогічного персоналу важливо виявити чинники цього явища та знайти шляхи зниження їхнього впливу.

Свого часу група дослідників розробила так звану «піраміду ненависті», яка побудована за тим же принципом, що і піраміда потреб Маслоу, тобто кожен нижній рівень обумовлює наступний рівень і уможливорює булінг, агресію, прояви насильства по відношенню до інших.

Вона складається з 5 рівнів:

- рівень упередженого ставлення;
- рівень дій, базованих на упередженні;
- рівень, на якому виникає дискримінація;
- рівень жорстокості;
- рівень геноциду.

За результатами проведених нами опитувань встановлено, що основними причинами булінгу є:

- а) низький рівень сформованості моральних уявлень (17.8 %);
- б) неадекватні самооцінка і рівень домагань (9.4%);
- в) емоційна нестабільність (7.3%);
- г) економічна нестабільність у країні (2.1%);
- г) падіння моралі в суспільстві (13.6%);

- д) недосконалість чинного законодавства (2.1%);
- е) корисливий мотив (3.1 %);
- є) високий рівень особистісної тривожності (1 %);
- ж) низький рівень розвитку інтелекту (10.5 %);
- з) скрутне матеріальне становище українських родин (6.3%);
- к) неналежне виховання дітей (20%);
- л) байдужість суспільства до даної проблеми (5.2 %) [32].

Отже, існують різні види детермінант булінгу, які можуть бути як окремими, так і комбінованими чинниками, які і спонукають до його вчинення.

Післямова

Зважаючи на недостатню дослідженість проблеми булінгу в середовищі дітей і, особливо, в дорослому (сімейному, професійному, соціальному) середовищі, вважаємо доцільним і перспективним вивчення умов та чинників, що породжують феномен булінгу у різних його формах, динаміці та суб'єктах здійснення. Отримані результати актуально сприятимуть опрацюванню дієвих інструментів превенції та запобігання зазначеного правопорушення.

Список використаної літератури:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення. – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
2. Olweus Dan. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. London-Oxford: Blackwell Publishing, London-Oxford, 1993. 152 p.
3. Борщагівська А. Булінг в школах як чинник психологічного нездоров'я. Наук. вісн. № 6. міжнар. гуманітарн. інстит. Одеса-2014. С. 49.
4. Ожійлова О. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика: дис. канд. соціолог. наук: 22.00.04/ Ожійлова Олена Миколаївна. Харків-2011. 229 с.
5. Бердышев И. Жестокое обращение в детской среде. с. 12-13. Електронний ресурс: <http://ahtidrug.ru/pdf/berdushev.pdf>
6. Яковлева А. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків-2017. 670 с.
7. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: АСТ, 1979., Т.2. 779 с.
8. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. 190 с.
9. Пионтковский А.А. Преступления против личности. М.: Юридическая литература, 1938. 300 с.
10. Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами. М.: Юридическая литература, 1969. 177 с.
11. Норрис Дж. Серийные убийцы. Пер. с англ. М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. 388 с.
12. Singer M. T., Lalich J. Cults in our midst. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1995. 379 p.
13. Орлов О.Ю. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи. // Психолог в детском саду. 2000. №2-3, сс..182-187.
14. Найдьонова Л.А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу: підручник / Л.А.Найдьонова; Нац.акад.пед наук України, Ін-т соц.та політ.психології – Вид.2-ге, стерео.- Кіровоград: Імекс-ЛТД – 2015. – 244 с.

15. Солдатова Г.У. Агрессоры и жертвы. Буллинг в России становится серьезной проблемой общения в сети // Г.У.Солдатова, Е.Ю.Зотова // Исследования. – 2012. - №11. – С.42-51.
16. Вікова психологія. Провідна діяльність у підлітковому віці.- с. 76. Електронний ресурс:
https://pidruchniki.com/1880041337096/psihologiya/providna_diyalnist_pidlitkovomu_vitsi
17. Богуш А., Варяниця Л., Гавриш Н., Курінна С., Печенко І. Діти і соціум. Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Монографія. К.: - 2006.- 317 с.
18. Конвенція ООН «Про права дитини» від 20.11.1989. Ратифікована постановою ВР України 27.02.1991.Електронний ресурс – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
19. Закон України «Про охорону дитинства» від 24.04.2001. Електронний ресурс - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
20. Конвенція Ради Європи «Про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» 25.10.2007. Ратифікована постановою ВР України 20.06.2012. Електронний ресурс – https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927.
21. Миронюк Т., Запорожець А. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. Київ-2019. № 3 (112). С. 234. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6902-7565>.
22. Пилипенко В. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2004.- № 4.- С. 2-24.
23. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. К.: Ві-Ан, 1996. 348 с.
24. Петросянц В. Проблема буллинга в современной образовательной среде. Вестн. ПГТУ. РФ Республика Коми-2011. Вып. 6 (108). С. 151–154.
25. Лубенець І. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : дис. . канд. юрид. наук: 12.00.08. Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. Київ-2017. С. 287.
26. Андросюк В.Г., Суденко Ю.А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. Український науково-теоретичний часопис. 2019/1. С. 216-220.
27. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння боулінгу. – 2017. – Електронний ресурс – Режим доступу: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.
28. Health and Career Education 8 and 9: integrated resource package. Ministry of Education, Province of British Columbia. – 2005. – 136 p.
29. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93.

30. Євсюкова М. Система захисту дітей від жорстокого поводження. Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». – 2005. – С. 395.
31. Мельниченко А.А., Тілікіна Н.В. Передумови та причини виникнення цькування. Лекція 3. – 2019. – Електронний ресурс –Режим доступу:https://edx.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/МОДУЛЬ-1_Булінг-як-явище_конспект.pdf
32. Запорожець А.К., МIRONЮК Т.В. Булінг в Україні – кримінологічна характеристика та запобігання / А.К. Запорожець, Т.В. МIRONЮК; За заг. ред. Ю.О. Левченка Монографія. – Київ.: Вид-во ТОВ «НВП»Інтерсервіс», 2020. – 146 с.